

РОЗДІЛ І. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ БУТТЯ ПРАВА

Савенко В.В., к.і.н., доцент

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна
assigay@mail.ru*

У статті проведено структурно-функціональний аналіз правової реальності як категорії юридичної науки. Висловлюється думка про те, що будь-яке визначення права містить онтологічне підґрунтя. Досліджуються природа, суть, фундаментальні принципи виникнення та структури правової реальності.
Ключові слова: правова реальність, реальність, структура правової реальності, буття права.

ПРАВОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ КАК ОТОБРАЖЕНИЕ БЫТИЯ ПРАВА

Савенко В.В.

*Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка,
ул. Кривоноса, 2, г. Тернополь, Украина
assigay@mail.ru*

В статье проведен структурно-функциональный анализ правовой реальности как юридической категории. Высказывается мнение о том, что любое определение права имеет онтологическую основу. Исследуется природа, сущность, фундаментальные принципы возникновения и структуры правовой реальности.
Ключевые слова: правовая реальность, реальность, структура правовой реальности, бытие права.

LEGAL REALITY AS REPRESENTATION OF EXISTENCE OF LAW

Savenko V.V.

*Ternopil Volodymyr Hnatyuk national pedagogical university, str. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine
assigay@mail.ru*

Addressing the issue of legal reality is among trends of methodological research of modern philosophy of law. In particular, urgent is the problem of understanding the phenomenon of legal reality as the foundation of deontological being of modern society and search for the answer to the question how legal laws conform to the universal laws of existence. In this context it is important to track the interdependence between natural law and the creation of a legal reality. Advanced abstract nature of this social phenomenon prevents its unambiguous interpretation. Affiliation of legal reality to the social creates the need to understand the content of “reality” and “social reality”. All existing approaches to law serve only as moments of truth as they spread only private components of the logical model of its formation to the whole reality.

In this situation, the relevance of philosophical understanding of law as a distinct reality of human existence is determined, on the one hand, by practical problems of operation of law in society and the transformation of post-totalitarian society in particular, and on the other hand – by theoretical problems associated with ideological and methodological provision of law based on philosophical and legal researches. In this regard, the analysis of legal reality as a reflection of existence of law is important direction of research for philosophy of law.

This article presents the structural and functional analysis of legal reality as a legal category. It has been suggested that any definition of law contains ontological foundation. The author studies the nature, essence, fundamental principles of the origin and structure of legal reality.

The theoretical foundation of the article is formed by works of local and foreign scholars on problems of general philosophical, theoretical and methodological aspects of the definition of the legal nature of the law and legal reality – P. Berger, T. Luckmann, P. Bourdieu, P. Ricoeur, V. Zwick, V. Tkachenko, A. Kutsipaka, S. Maximov, S. Slyvka and more.

The study concluded that the legal reality can be interpreted as a complex multidimensional phenomenon – a manifestation of the ideal reality that finds expression in harmonious combination of internal (subjective) and external (objective) displays of existence of law and is designed to display them in a particular historical time and space.

Deep sense of legal reality is manifested in fight against internal capacities of evil stipulated not by the nature but by the man. That is why the presence of class contradictions between people on the basis of these interests is inevitable. In this sense, legal reality does not represent a substantial part of some reality and is a way of organizing and interpreting certain aspects of social life.

Key words: legal reality, reality, structure of legal reality, existence of law.

Звернення до проблеми правової реальності є однією з тенденцій методологічних досліджень сучасної філософії права. Зокрема, актуальною вважається проблема осмислення феномену правової реальності як основи деонтологічного буття сучасного соціуму, а також пошук відповіді на запитання, наскільки правові закони відповідають універсальним законам буття. У цьому контексті важливого значення набуває відстеження взаємозалежності між природним правом та сформованою правовою реальністю. Складний абстрактний характер цього суспільного феномену перешкоджає його однозначному тлумаченню. Приналежність правової реальності до соціальної спонукає необхідність осмислення змісту категорій «реальність» та «соціальна реальність». Усі існуючі підходи до права виступають виключно як моменти істини, оскільки поширюють на всю реальність лише приватні компоненти логічної моделі його становлення.

У цій ситуації актуальність філософського осмислення права як особливої реальності людського буття зумовлена, з одного боку, практичними проблемами функціонування права в суспільстві в цілому й трансформації посттоталітарного суспільства зокрема, а з іншого – теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічним забезпеченням правознавства на основі філософсько-правових досліджень.

Для того, щоб вийти з нескінченного розмаїття визначень природи права та водночас не втратити притаманного праву багатства своїх проявів, слід звернутися до категорії правової реальності як методологічного засобу, адекватному поставленому завданню.

Мета статті – здійснити структурно-функціональний аналіз правової реальності як філософсько-юридичної категорії; дослідити нормативно-імперативний та формально-визначений зріз правової реальності, сутність правової реальності як суспільного явища; проаналізувати правову реальність через призму буття права.

Звернення до концепту правової реальності можна констатувати як одну з тенденцій сучасних досліджень методологічного рівня. Серед зарубіжних філософів і соціологів до нього виявляють інтерес передусім представники феноменологічної соціології (П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє) і феноменологічної герменевтики (П. Рікер).

У літературі радянського й пострадянського періодів спостерігаємо звернення до різних аспектів проблеми реальності: культурної (Є. Бистрицький, В. Іванов, В. Козловський), соціальної (Р. Смирнова), історичної (М. Єсипчук, А. Ракітов), психологічної (В. Зінченко), фізичної (О. Панченко), художньої (В. Мазепа), етичної (В. Малахов), рольової (Н. Корабльова), правової (Б. Галкін) тощо.

Філософсько-правові аспекти порушеної проблеми були предметом аналізу М. Цвіка, В. Ткаченка, О. Куціпаки, С. Максимова, С. Сливки та інших.

Аналіз наукових джерел з окресленої проблеми визначає правомірність висновку про те, що філософсько-юридичний термін «правова реальність» вживається в різних значеннях. Як інструмент й об'єкт дослідження він зустрічається не лише в окремих галузях юридичної науки, але й у філософії, соціології, політології, культурології тощо. Однак найбільшої актуальності проблема правової реальності набула на початку ХХ ст. у філософії права. Гостроту цій проблемі надавало різноманіття методологічних підходів щодо визначення реальності взагалі та емпіричної дійсності зокрема. У широкому сенсі дослідження правової реальності стало предметом правової онтології – вчення про буття права в суспільстві та функціонування правових явищ у їх постійній динаміці. Розглядаючи правову реальність через призму категорій «буття» та «небуття», онтологія намагається відшукати відповідь на фундаментальне питання: «Що є право як таке?». На перший погляд може здатися, що це питання далеке від тих, які зазвичай вирішують юристи-практики та юристи-теоретики. Тим не менше, маючи філософський характер, воно, як своєрідний непізнаний об'єкт, лежить в основі будь-якої юридичної ситуації чи проблеми. Згадаємо хоча б відомі слова І. Канта: «Юристи до цих пір шукають своє поняття права». Натомість Г. Флобера зазначав: «Право. Невідомо, що це таке» [1]. У цьому сенсі право можна розглядати не просто як окремо взяте явище, а як самобутню автономну сферу буття, побудовану на власних законах і логіці. При цьому межі

суб'єктивного праворозуміння зникають і світ права (правова реальність) постає об'єктивно існуючою дійсністю [2, с. 25]. Ж.Л. Бержель зазначає: «Право виражається в правилах, які є його формальними проявами. По цій причині об'єктивне право головним чином визначається як сукупність правил поведінки, що регулюють відносини, які можуть встановитися в більш-менш організованому суспільстві. Юридичні норми завжди зіставляються з приписом, призначеним для впорядкування соціальних відносин шляхом введення чітких правил поведінки, дотримання яких гарантується державною владою» [3, с. 78].

Ціннісна природа розглядає право як форму суспільного життя – сукупність правових настанов та ідеалів, що включає в себе право як самоцінність, право як відображення властивостей людини та суспільства, право як ідеал справедливості. Усередині цієї системи право виступає мірилом абсолютних (справедливість) та відносних (гідність) цінностей суспільства й людини.

Зокрема, О. Крет тлумачить правову реальність як відносно автономний та формально-визначений зріз суспільної реальності, спроможний об'єднати всі існуючі правові явища. Суть правової реальності як суспільного явища в цьому сенсі вбачається в державному регулюванні поведінки людей у соціумі, що дозволить на нормативній основі досягти такої стабільної організації суспільства, за якої зможуть вільно реалізуватися ідеї особистісної, демократичної та економічної свободи [4, с. 5].

Правова реальність – явище суперечливе. Якимось дивним чином у її сенсі одночасно переплелись правомірні та неправомірні складові. Вони є взаємопов'язаними та взаємозалежним та утворюють цілісну систему правової реальності, яка за усіма параметрами відповідає існуючій наразі в державі системі права, при цьому всіляко підтримує її або пропонує альтернативне офіційному бачення. На відміну від тлумачення сучасної синергетичної парадигми, яка розглядає реальність як триєдину систему порядку, елемента та хаосу, правова реальність розглядається як системно-хаотичне явище, елементами якого є право, правосвідомість та правовідносини, при цьому гарантом впорядкованості правової реальності виступає юридичне поняття «правопорядку» (системи буття, що ґрунтується на засадах права, законності та відображає якісний стан суспільних відносин на певному етапі суспільного розвитку) [4, с. 6-7].

Правова реальність завжди містить моменти повинності, які обмежують можливе свавілля в стосунках між суб'єктами суспільного буття. Взаємодія цих суб'єктів виступає підставою формування деонтологічного виміру правової реальності (світу права та моралі), існування якого можливе лише за умови дотримання щонайменше двох умов: по-перше, визнання свободи волевиявлення (можливості кожної особи чинити так чи інакше і відповідно до цього виконувати або не виконувати свій моральний або юридичний обов'язок); по-друге, визнання норми належного як критерію добра й зла, справедливого та несправедливого, що приписує чинити так, а не інакше й відповідно до цього оцінює людські вчинки людини як добрі або злі, справедливі чи несправедливі [5]. Зміст права й водночас його мету становить поєднання свободи кожного зі свободою всіх. Характер цього поєднання залежить від особливостей економічних, політичних, соціальних та інших відносин, притаманних тому чи іншому суспільству. Право виступає як відповідна характеру цих відносин міра свободи. Така міра має бути легітимована, тобто відображати інтереси та волю суб'єктів суспільних відносин.

Суспільно необхідні взаємні обмеження свободи є однією з передумов досягнення всезагальної юридичної рівності. На відміну від фактичної рівності вона полягає в закріпленні рівності всіх перед законом. У її межах передбачаються різні права та обов'язки в різних за правовим статусом групах суб'єктів права, тобто встановлення певної міри рівності. Міра рівності встановлюється також заради уникнення зловживань цим принципом. Так, рівні економічні можливості та рівне правоутворення друкованих органів обмежується заборонаю економічної та інформаційної монополізації [6, с. 15].

Таким чином, свобода волевиявлення та норми належного становлять логічний мінімум деонтологічної реальності. Зв'язок між ними виглядає приблизно так: залежна людина не здатна відповідати за свої вчинки, відтак жодної дискусії з приводу деонтологічних норм права бути не може. Однак як істота розумна людина одночасно спроможна жити ніби у двох реальностях: бути за своєю суттю вільною та одночасно підзаконною, підкоряючись законам деонтологічного, етичного та емпірично-онтологічного буття.

Формально-нормативна природа розглядає право як реальну можливість впорядкування відносин у соціумі, як процедуру та ідею порядку й суспільної дисципліни. Вона реалізується та розглядається

через призму філософсько-юридичних категорій: нормальності (практичної користі, доцільності, звичності, масовості, очікуваності, регулярності, закономірності) та внормованості (підлеглості, стереотипізації, узагальнення, характеру соціальних верств, способу цілеспрямованості, утвердження значущої діяльності). Право в такому разі ототожнюється із законом, юридична та нормативістська природа якого виявляється в інституційності, ієрархічності, узгодженості, рівності, логічності та структурованості всіх його елементів, а правова реальність – із горизонтальною одновимірною конструкцією (системою), що складається зі статичних та динамічних елементів [7, с. 46].

Статичні елементи правової системи утворюють юридичні норми, правові інститути та правові принципи (нормативна сторона правової системи); правотворчі, правозастосовні й правоохоронні органи та організації (організаційна сторона правової системи); правові погляди, ідеї, концепції (ідеологічна сторона правової системи). Динамічні елементи правової системи відповідають за її правотворчу та правоохоронну діяльність, характеристику змісту панівної правової ідеології, принципів організації й діяльності органів правосуддя та інших державних органів.

Філософська наука, на відміну від юридичної, не вдається до такого прагматичного та компонентного аналізу правової системи, а тому статичний елемент правової реальності вона вбачає в сенсовому та предметно-інституційному наповненні, а динамічний – у перманентному обігу елементів правового циклу, до якого відносять такі компоненти: 1) генезу права; 2) набуття ним конкретного змісту; 3) дію права в зрізі правового впливу та правового регулювання.

Отже, відбувається своєрідне перенесення акценту з функціонування права на його буття та подальше його трактування у формі трансцендентальної реальності, зміст якої виключно справедливий і благий для більшості. Право розглядається у своєрідній доповнюваності загально-соціальної моралі та справедливості, без яких воно втрачає будь-яку необхідність та виправданість.

Це не означає, що право не закріплене в бутті людини. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, що містить моменти повинності, коли він стикається з буттям іншої людини й це спільне існування загрожує обернутися сваволею [8, с. 217]. Перебуваючи в динаміці постійного доповнення та зміни полярності з відносно автономними сферами (світ ідей (ідея права); світ знакових форм (правових норм, законів); світ соціальних взаємодій (уже згадане правове життя)) право характеризується універсальністю та наявністю аксіологічного й деонтологічного компонентів властивої йому потенційної дійсності.

Специфіка правової реальності виявляється в тому, що вона утворює своєрідну «картину світу» – дійсний образ права, що побутує як в індивідуальній, так і в колективній свідомості. Проте один аспект все ж робить правову реальність прикладним поняттям. І цей аспект – поведінка людини або категорія «правового життя».

«Правове життя» – категорія сумісна з поняттями «правова система», «правова культура», «правова активність», «правова реальність». Однак його змістове наповнення більш диференційоване та включає в себе широкий спектр різнопланових явищ, частин, компонентів, елементів, об'єктів, суб'єктів, явищ, процесів. Це знаходить відображення в його підсистемі, до якої належать такі елементи: 1) право; 2) правосвідомість; 3) юридична практика; 4) правові настанови; 5) правова поведінка, у тому числі правомірна й протиправна.

У залежності від суб'єктивного складу, спрямованості правових дій, предмета та характеру регулювання правове життя диференціюється за просторовою та часовою детермінантами, рівнем розвитку держави та суспільства, а також має різномірну структуру, до якої входять такі елементи:

- дійсне право з точки зору динаміки процесів, яке охоплює існування права в багатоманітності його форм та видів, а також право як саморозвиток і самовідтворення;
- соціально-духовна дійсність із таким її компонентом, як розрізнення емпірично розглядуваних правових процесів та їх сукупностей;
- дійсне право з точки зору внутрішньої суперечності процесів з усвідомленням існування прав й обов'язків у взаємному зв'язку, а також як процес кореспондування та обміну правами й обов'язками [8, с. 10].

Щодо діючої структури права як елемента ноосфери правове життя постає як цілісна система, здатна в єдності своїх структурних елементів знаходити джерело розвитку та модернізації соціального буття. Правове життя актуалізує правову систему й адаптує її до сучасних умов.

У свою чергу соціальна взаємодія, що характеризує найбільш прикладний та олюднений пласт правової динаміки, – правовідносини та правореалізацію, у яких основним елементом виступає суб'єкт права – особа як учасника правових відносин осмислюється через призму «праворозуміння» та «розуміння права».

На перший погляд ці поняття тотожні, адже обидва стосуються процесу інтелектуального осмислення права у свідомості людей. Однак у визначенні сутності юридичної природи права часто виникає необхідність у їх розмежуванні. Так, Х. Бехруз у статті «Праворозуміння, розуміння права і правова система» наголошує на тому, що «розуміння права» – поняття філософське. За своєю суттю воно віддзеркалює емоційне ставлення суб'єкта права до того, що таке право й у цьому сенсі є проявом масової правосвідомості.

Юридичний контекст «праворозуміння» відображає процес сприйняття права на професійному рівні. Саме його осмислення та формалізація знаходять відображення в правосвідомості юриста [9].

Детонатором юридичного впливу закону на правові відносини виступає правова система. До певної міри цей термін синонімічний правовій реальності, адже фіксує домінування у світі організованості над хаотичними змінами. Роль правової реальності в цьому сенсі зумовлюється постійною взаємодією суб'єктів та об'єктів права. Як зауважував Л. Фрідмен, правова система ніби уважно спостерігає за людиною, тому в певному розумінні закон постійно дивиться на нас [9, с. 7-8].

У процесі формування правової держави та громадянського суспільства правова система виконує декілька функцій. Так, у соціальному плані вона виступає як катализатор суспільних відносин, «вмістилищем різноманітних юридичних явищ» (за Ж. Карбоньє); розвинута демократична правова система наділяє її здатністю зорганізувати та стабілізувати всі внутрішньосуспільні зв'язки, у тому числі між державною владою й суспільними інтересами. Вбираючи в себе всю історико-культурну спадщину суспільства, правова система стимулює формування власних культурних цінностей.

Водночас правова система не тільки акумулює в собі певні загально-соціальні позитиви (моральні, етичні, політичні) а й формує нові суспільні цінності, активно впливаючи на свідомість людей та «нав'язуючи» їм цивілізовані й справедливі зразки поведінки. Отже, взаємодіючи з іншими факторами, правова система сприяє формуванню певної культурної спільноти та нації, а набувши рис національного характеру, вона відкриває дорогу психосоціологічним явищам націоналізму (етноцентризму) [9, с. 276-277].

Правова система є складовою соціальної системи й тільки в ній вона може функціонувати згідно із цілями й завданнями, які покликана вирішувати. Правова система, зумовлена багатоманітністю потреб та інтересів учасників суспільних відносин, необхідністю їх узгодження та врегулювання, визначає її мету, структуру та порядок функціонування суспільства. У суспільстві, у якому існує оптимальне співвідношення між підсистемами соціальної системи, виникає потреба в правовій системі високого рівня нормативності. Цей рівень забезпечується ефективним механізмом правового впливу, який залежить від потреб суспільства й окремих його суб'єктів, а також є частиною механізму соціального впливу.

Цікавою є думка про те, що для правильного розуміння сутності правової реальності необхідно усвідомлювати, що право надає, примножує або створює не тільки позитивні блага, а й блага негативні, і в такий спосіб бореться із численними небезпеками, які цим (позитивним) благам погрожують.

Тому поряд із можливістю блага, тобто інтересом, необхідно висунути й вивчити можливості зла, тобто ризику. Проти зла суспільство бореться насамперед шляхом його попередження. Тому зростає кількість техніки, зокрема промислової, будівельної, транспортної, пожежної тощо. Проте цього мало: навіть за наявності найдосконалішої техніки залишається достатньо місця для можливості, ймовірності та необхідності зла.

Для боротьби з ним необхідний особливий апарат, який попереджав і послаблював б усі ці ступені ризику, перерозподіляв серед членів суспільства не тільки інтереси, але й стихійно падаючі на них ризики відповідно до інтересів панівних класів суспільства. Цій меті й служить право.

Таким чином, сутність правової реальності полягає в боротьбі з внутрішніми можливостями зла, що виходить не від природи, а від людини, оскільки за наявності станових протиріч боротьба між людьми через існування цих інтересів неминуча [10, с. 87].

Отже, правову реальність можна тлумачити як складне багатоаспектне явище – прояв ідеальної реальності, що знаходить вияв у гармонійному поєднанні внутрішнього (суб'єктивного) та зовнішнього (об'єктивного) проявів буття права та покликане відобразити їх у конкретному історичному часі та просторі.

Глибинний зміст правової реальності полягає в боротьбі з внутрішніми можливостями зла, що виходять не від природи, а від людини, тому за наявності класових протиріч боротьба між людьми через ці інтереси неминуча. У цьому сенсі правова реальність не являє собою якусь субстанціональну частину реальності, а є способом організації та інтерпретації окремих аспектів соціального буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асланян Н.П. Понятие гражданско-правовой реальности : постановка проблемы [Электронный ресурс] / Н.П. Асланян. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-grazhdansko-pravovoy-realnosti-postanovka-problemy>
2. Карпичков В.О. Правова реальність : категоріальний аналіз / В.О. Карпичков // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – 2012. – Випуск 25. – С. 23-27.
3. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бергель. – М. : Nota Bene, 2000. – 576 с.
4. Крет О.В. Правовая реальность : онтолого-гносеологический анализ : автореф. дис. на соиск. науч. степени к.филос.наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / О.В. Крет. – Тамбов : Сарат. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского, 2007. – 15 с.
5. Аслаянс Н.П. Понятие правовой реальности : постановка цивилистической проблемы [Электронный ресурс] / Н.П. Аслаянс // Известия ИГЭА. – 2012. – № 5. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-pravovoy-realnosti-postanovka-tsivilisticheskoy-problemy> (дата обращения : 24. 07. 2014).
6. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук ступ. д.ю.н. : спец. 12.00.12 «Філософія права» / С.І. Максимов. – Х. : НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2002. – 40 с.
7. Малахов В.П. Философия права : формы теоретического мышления о праве / В.П. Малахов. – М. : Юнити-Дана, 2009. – 263 с.
8. Філософський енциклопедичний словник (ФЕС) / за ред. В.Д. Шинкарука. – К. : НАНУ, 2002. – 742 с.
9. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система [Електронний ресурс] / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 4. – Режим доступа : <http://www.info-prensa.com/article-335.html> (дата обращения : 31. 07. 2014).
10. Гаврилов В.В. Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права : общетеоретический и международно-правовой подходы / В.В. Гаврилов // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 84-89.

REFERENCES

1. Aslanyan, N.P. “The concept of civil-law reality : problem setting”, available at : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-grazhdansko-pravovoy-realnosti-postanovka-problemy>
2. Karpichkov, V.O. (2012), “Legal reality : categorical analysis”, *Naukoviy visnik Uzhgorod nationale university. Seriya : Pravo*, Iss. 25, pp. 23-27.
3. Bergel, J.-L. (2000), *Obshchaya teoriya prava* [General theory of law], Translated, Moscow, Russia.
4. Kret, O.V. (2007), “Legal reality : ontological and epistemological anaysis”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Philosophy), 09.00.01, Saratov state university of the name of N.G. Chernyshevskogo, Tambov, Russia.
5. Aslayans N.P. (2012), “Concept of legal reality : setting of civilistic problems”, *Izvestiya IGEA*, no. 5, available at : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-pravovoy-realnosti-postanovka-tsivilisticheskoy-problemy> (access July, 24, 2014).

6. Maksimov, S.I. (2002), "Legal reality as an object of philosophical reflection", Thesis abstract for Cand. Sc. (Jurisprudence), 12.00.12, National legal academy of the name of Yaroslav Wise, Kharkiv, Ukraine.
7. Malakhov, V.P. (2009), *Filosofiya prava : formy teoreticheskoho myshleniya o prave* [Philosophy of law : the form of theoretical reflection of law], Yuniti-Dana, Moscow, Russia.
8. Shinkaruk, V.D. (editor) (2002), *Filosofskiy entsiklopedichnyy slovník (FES)* [Encyclopedic Dictionary of Philosophy (EDP)], NANU, Kyiv, Ukraine.
9. Bekhruz, Kh. (2010), "Legal thinking, understanding of the law and the legal system", *Pravo Ukraini*, no. 4, available at : <http://www.info-prensa.com/article-335.html> (access July, 31, 2014).
10. Havrilov, V.V. (2004), "Development of the concept of the legal system in the domestic legal doctrine : general theoretical and international legal approaches", *Zhurnal rossiyskoho prava*, no. 1, pp. 84-89.